

تجزیه و تحلیل تاریخ نگاری جنبش جنگل

دکتر عباس پناهی

استادیار پژوهشکده گیلان شناسی دانشگاه گیلان

Email: panahi76@yahoo.com ; apanahi@guilan.ac.ir

همایش: « جنبش جنگل و نقش آن بر تحولات فکری و اجتماعی تاریخ معاصر ایران »

چکیده

مقاله حاضر در نظر دارد تا ضمن اشاره کوتاهی به نقش نیرو های درگیر در جنبش جنگل، تاثیر آنها را در تاریخ نگاری جنبش مورد پژوهش قرار دهد. جنگلی ها پس از شکست در مبارزات خود به این نتیجه رسیدند که آرمان های آنان مورد هجوم فکری گروه های مخالف شان قرار گرفته است، لذا با نگارش و روایت داستان مبارزات خود در طول هفت سال نبردشان در جنگل های گیلان، سعی در جاودانه نمودن مبارزات خود، شخصیت میرزا کوچک خان و همچنین دفاع از عملکرد شان پرداختند. هر چند مشابهت های زیادی در روایات جنگلی ها از این واقعه دیده می شود، اما از تلفیق تمامی آثاری که در این حوزه نوشته شده است می توان در پژوهش های جنبش جنگل به بررسی ابعاد گوناگون جنبش از خلال این تضادها، گفتارها و اسناد پرداخت.

واژگان کلیدی: تاریخ نگاری، جنبش جنگل، میرزا کوچک خان، اسناد.

مقدمه

جنبش جنگل یکی از قیام های مهم تاریخ معاصر ایران ؛می باشد که در مقطع حساسی از تاریخ ایران و جهان و هم زمان با شروع جنگ جهانی اول شکل گرفت و بعدها مقارن با انقلاب بلشویکی که در روسیه در جریان بود، همسایه گشت. ظهور و خیزش این جنبش تنها به پایمردی مردانی بود که فکر می کردند تمامی تلاشهای آنان در خیزش مشروطه و اعاده آن پایمال گشته است. لذا برای احیای استقلال ایران به جنگل روی آوردند. با این که جنبش جنگل حرکتی اصیل و مردمی بود، اما بعد از مرحله دوم جنبش و رخنه اندیشه های گوناگون و متناقض به جنگل زمینه های شکست آن فراهم گردید. به گفته اغلب تحلیل گران، مهمترین عامل شکست نهضت ورود اندیشه های کمونیستی و دو دستگی در جنبش بود. زیرا پس از نفوذ شخصیت های افراطی در جنبش، این افراد زمینه های انشعاب و تفرقه را در جنبش فراهم آوردند. ورود انقلابیون بلشویکی و قفقازی به گیلان موجب شد که نفوذ این افکار در میان جنگلی

ها انشعاب و دو دستگی عمیق و قطعی بوجود آورد. علاوه بر این مساله عدم حمایت بلشویک ها از جنگل و سازش آنان با دولت ایران وانگلیسی ها، جنبش جنگل در آتش دو دستگی یاران جاه طلب رها شد و در نتیجه جنبش به ورطه سقوط فرو افتاد.

به جهت این که جنبش جنگلی جریانی تلفیقی از گروه های مختلف سیاسی، مذهبی و اجتماعی بود، بر همین اساس در تاریخ نگاری جنبش جنگل نیز اندیشه ها و دیدگاه های مختلفی دیده می شود و هر گروه در نگارش خاطرات شان سعی در تبرئه خود داشتند. با این حال آراء و اندیشه های گوناگون موجب شکل گیری تاریخ نویسی متنوعی در جنبش جنگل شده است به طوری که از خلال این نوشته ها تنوع زیادی درباره اندیشه های جنگلی ها می توان یافت و آنها را مورد بررسی و پژوهش قرار داد.

تاریخ نگاری جنبش جنگل

امروزه بدون شک و تردید ماخذ شناسی در پژوهش های علمی از اهمیت زیادی برخوردار است. در مطالعات بنیادی نیز یکی از

شاخصه های موسسات و نهاد های پژوهشی برای رهیافت ها و نتایج علمی، اتکای آنان به داده های پژوهشی متکی بر مآخذ پژوهشی است. این نیاز در مطالعات نظری با توجه به این که تکیه این نوع مطالعات بر تهیه داده های علمی از طریق مطالعات کتابخانه ای می باشد، اهمیت این دسته از منابع را بیشتر می کند. به طوری که بدون آگاهی دقیق از مآخذ و تحقیقات در زمینه موضوع مورد پژوهش، تحقیقات علمی به خوبی انجام نمی گیرد. زیرا بدون آشنائی با اسناد تاریخی امکان تحقیق علمی درباره هر موضوعی با دشواری صورت می پذیرد. خوشبختانه درباره تاریخ گیلان از دوره صفویه تا جنبش جنگل مآخذ تاریخی، خاطرات، یادداشت ها ، اسناد و گزارش های زیادی وجود دارد. اما این فراوانی مطالب تاریخی به طور یکسان در همه دوره های تاریخی به چشم نمی خورد.

حال که نزدیک یکصد سال (۱۳۹۴ خورشیدی یکصدمین سالگرد طلوع جنبش) - از این جنبش می گذرد اسناد، خاطرات، مقالات، تصاویر و دهها مقوله پژوهشی درباره

جنبش جنگل از مخالفان، موافقان و پژوهشگران نگارش شده است، اما با وجود تنوع نوشته ها درباره جنبش جنگل و با وجود برگزاری بیش از چهار همایش سراسری و ملی تاکنون ماخذ شناسی جامعی درباره این جریان مهم و تاثیر گذار منتشر نشده است. البته تلاش هایی در این زمینه صورت گرفته است، اما بازگو کننده و در برگیرنده بخش مهم اسناد و نوشته ها درباره ی جنبش جنگل نبوده است.

پیشینه مأخذ شناسی جنبش جنگل

نخستین اثر در این زمینه توسط پژوهشگر فرهیخته استاد جکتاجی جزوه‌ای تحت عنوان «کتابشناسی جنبش جنگل» سالها پیش تدوین شده است، دبیرخانه همایش کنگره میرزا نیز کتابی تحت عنوان «کتابشناسی جنبش جنگل» انتشار داده اند که صرفا فهرست موضوعی کتابخانه ملی درباره ی جنبش جنگل می باشد همچنین آقای رحیم نیکبخت نیز مقاله ای مفصل تحت عنوان «ماخذ شناسی جنبش جنگل» انتشار داده اند که درسایت های مرتبط با جنبش جنگل دیده می شود، اما

تمامی این سه اثر تنها بخشی از مآخذ شناسی جنبش جنگل را در بر دارد.

تجزیه و تحلیل مآخذ جنبش جنگل

اسماعیل راین درباره‌ی ماجرای نگارش خاطرات سران جنبش جنگل می‌نویسد، پس از تبعید رضا شاه از ایران عده‌ای از سران باقی مانده جنبش برای حفظ خاطرات نهضت جنگل تلاش می‌کنند تا با تدوین این خاطرات وقایع و حوادث جنبش جنگل را از فراموشی نجات دهند. یکی از این افراد موثر، محمدعلی خمایی (گیلک) بود. وی در این ارتباط می‌نویسد: در سال ۱۳۲۱ خورشیدی شش تن از سران باقی مانده جنبش جنگل در صدد بر می‌آیند هر یک خاطرات خود را نوشته همراه اسناد و عکس‌ها در اختیار محمدعلی گیلک قرار دهند تا به صورت کتابی درآید. این شش تن عبارت بودند از: مظفرزاده، میرزا صالح، میرزا اسماعیل جنگلی، ابراهیم فخرایی، محمدعلی گیلک، کاس آقا خیاط و چند تن دیگر. با آنکه این خاطرات جمع‌آوری می‌شود اما تاخیر در چاپ موجب

تباهی خاطرات و مرگ تعدادی از این افراد می شود تا این که خاطرات برخی از این شخصیت ها بعد ها توسط فرزندان و یا محققان دیگر به چاپ می رسد. (رائین، ۱۳۵۷: ۳۱) در یک تحلیل کلی تاریخ نگاری جنبش جنگل را می توان به پنج بخش تقسیم نمود. نخست مآخذ و کتاب های اصلی جنبش جنگل که توسط نزدیکان، کوشندگان و شاهدان عینی جنبش اعم از موافقان و یا مخالفان جنبش جنگل نگارش شد. دسته دیگر خاطرات کارگزاران دولت های روسیه، انگلستان و حتی برخی فعالان جنبش جنگل که در اصل اروپایی بودند، اما به روش های مختلف جذب جنبش جنگل شدند یا این که کارگزاران اداری و یا نظامی سفارت ها و دولت ها بودند. با این حال گزارش هایی درباره ی جنبش جنگل از خود به یادگار گذاشتند این دسته از گزارش ها از اهمیت زیادی برخوردار می باشد زیرا به عنوان یک ناظر خارجی به این جریان نگریسته اند. دسته سوم، اسناد، مکاتبات سیاسی، گزارش های سفارت ها و کنسولگری ها می باشد. دسته چهارم تحقیقات جدید داخلی و خارجی و دسته پنجم

آثار هنری، ادبی است که نزدیک به یک سده در دفاع و یا تکذیب جنگل شکل گرفته شده است. دسته پنجم مآخذ مطبوعاتی اعم از روزنامه جنگل و یا مطالب روزنامه های مقارن با جنبش در کشور است که عیله جنبش و یا در دفاع از جنبش نگارش شده است.

با توجه به تنوع آثار مربوط به جنبش جنگل مهمترین بخش از مآخذ جنبش، در حقیقت همان مآخذی است که توسط شاهدان عینی و دست اندرکاران جنبش نگارش شده است. این دسته از مآخذ شامل آثار زیر می شوند.

سردار جنگل اثر فخرایی^۱، یادداشت های و خاطرات حاج احمد کسمایی^۲، تاریخ انقلاب جنگل محمدعلی گیلک^۳، قیام جنگل

۱. ابراهیم فخرایی، سردار جنگل، تهران، جاویدان، ۱۳۵۷.

۲. احمد کسمایی، یادداشت ها احمد کسمایی از نهضت جنگل به کوشش پوران دخت کسمایی، اوهایو چاپ کامپوس، ۱۹۹۳. چاپ ایران این اثر؛ کسمایی، احمد، یادداشت ها احمد کسمایی از نهضت جنگل، گردآوری، تصحیح و تحشیه منوچهر هدایتی خوشکلام، رشت، کتیبه گیل، ۱۳۸۳.

۳. گیلک، محمدعلی، تاریخ انقلاب جنگل، رشت، گیلکان، ۱۳۷۱.

نوشته اسماعیل جنگلی و به اهتمام و مقدمه اسماعیل
رائین^۱، نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه جنگل نوشته محمد
حسن صبوری دیلمی^۲، بیگانه ای در کنار کوچک خان اثر یان
کولارژ^۳، تصرف تنکابن به دست مجاهدان مازندران، خاطرات رضا
خواجه نوری^۴، نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان
و قزوین^۵، نوشته صادق کوچک پور، جنبش جنگل و میرزا کوچک
خان، خاطرات میر احمد مدنی^۶، شوروی و جنبش جنگل یادداشت

۱. اسماعیل جنگلی، قیام جنگل، با مقدمه اسماعیل رائین، تهران، ۱۳۵۷.

۲. محمد حسن صبوری دیلمی، نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه

جنگل، تهران، مظاهری، ۱۳۵۸.

۳. یان کولارژ، بیگانه ای کنار کوچک خان، ترجمه رضا میرچی، تهران، انتشارات

فرزان، ۱۳۸۴.

۴. رضا خواجه نوری، تصرف تنکابن به دست مجاهدان مازندران (به سرکردگی سالار

فاتح و پیوستن آنها به نهضت گیلان، یادداشت های رضا خواجه نوری معزالسلطنه، به

کوشش منوچهر خواجه نوری، تهران، نشر نامک، چاپ اول ۱۳۹۱.

۵. صادق کوچک پور، نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان و قزوین، به

کوشش محمدتقی میرابولقاسمی، رشت، گیلکان، ۱۳۶۹.

۶. میر احمد مدنی، جنبش جنگل و میرزا کوچک خان به کوشش محمد تقی میر

ابوالقاسمی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷.

های یک شاهد عینی، نوشته گریگور یقیکیان^۱، نهضت جنگل و معین الرعایا (حسن خان آلیانی)، نگارش و جمع آوری دکتر شاپور آلیانی^۲، گوشه‌هایی از تاریخ گیلان بهاء‌الدین املشی، خاطرات و یادداشت‌های املشی^۳، همچنین نوشته‌های مخالفان جنبش جنگل مانند یادداشت‌های بحر العلوم و یادداشت مولف گمنامی تحت عنوان «تاریخچه جنگلیان»^۴ یاد کرد.

در یک جمع بندی کلی نوشته‌های مورد اشاره - مآخذ اصلی - جنبش جنگل را می‌توان به چهار دسته تقسیم نمود. نخست نوشته‌های طرفداران جنبش مانند فخرایی، اسماعیل جنگلی خاطرات میر احمد مدنی، املشی و چند گزارش دیگر که سعی

^۱ گریگور یقیکیان، شوروی و جنبش جنگل یادداشت‌های یک شاهد عینی، به کوشش برزویه دهگان تهران، انتشارات نوین، ۱۳۶۳.

^۲ . شاهپور آلیانی با همکاری علی رفیعی جیردهی، نهضت جنگل و معین الرعایا (حسن خان آلیانی)، تهران، انتشارات میشا، ۱۳۷۵.

^۳ بهاء‌الدین املشی، گوشه‌هایی از تاریخ گیلان، به کوشش حبیب یغمایی و محمد هادی میزان، تهران، چاپخانه بهمن، ۱۳۵۲..

^۴ . هوشنگ عباسی، یادبودهای انقلاب جنگل، به کوشش محمدرضا توسلی، رشت، انتشارات بلور، ۱۳۹۰.

داشتند از جنبش جنگل تصویر واقع‌گرایانه ارائه دهند و گرد فراموشی که بر جنبش جنگل نشسته بود را بزدایند. هر چند کتاب سردار جنگل اثر فخرایی نخستین کتاب در زمینه تاریخ جنبش جنگل نیست، اما مهمترین اثری است که مولف روایتی زنده از جنبش در کتاب خود ارائه می‌دهد و با این اثر نام سردار جنگل وقهرمان آن را جاودانه می‌سازد. این کتاب تا اندازه‌ای بر تاریخ‌نگاری توصیفی جنبش جنگل سایه انداخته بود که بعد از فخرایی دیگران کم‌وبیش از وی در تاریخ‌نگاری جنبش جنگل از او پیروی نموده‌اند.

دسته دوم نوشته‌های مارکسیست و چپ‌جنبش که به طرفداری از نقش شوروی در این ماجرا و دفاع از عملکرد خود پرداخته‌اند این دسته از یادداشت‌ها شامل خاطرات کوچک پور، احسان‌اله خان، رضا خواجه نوری، یقیکیان و دیگر طرفداران شوروی... می‌شود این شخصیت‌ها برعکس نویسندگان دسته اول که اساس گزارش‌های خود را بر پایه شخصیت میرزا قرار داده بودند در مقابل به دفاع از عملکرد شوروی و حقانیت جلوه

دادن رفتار های سیاسی نظامی خود برخواسته اند. هرچند کتاب یقینان اثری ارزشمند در این زمینه محسوب می شود و کمتر به حواشی پرداخته است. این آثار گزارش های خوبی از نقش شوروی در جنبش ارائه کرده اند.

دسته سوم مأخذ مربوط به جنبش جنگل یادداشت های شخصیت های مغموم در جنبش نظیر حاج احمد کسمایی، و تا اندازه ای حسن خان آلیانی و دیگران می باشد. روح کلی این خاطرات و یادداشت ها از سوی مولف با هدف دفاع از عملکردشان در جنبش نگارش شده است. خاطرات حاج احمد کسمایی توسط او به دخترش بازگو شده و بعد ها دخترش آن را نخست در امریکا به چاپ رساند و سرانجام در ایران نیز چاپ و منتشر شد. حاج احمد با وجود احترام به میرزا در خاطراتش، خود را فردی مبارز اصیل معرفی می کند که تمامی اموال و دارایی خود را وقف مبارزه کرده بود وی همچنین تسلیم خود به نیروهای دولتی را با توجیه پایان رساندن خونروزی ها در گیلان

یاد می کند. سایر شخصیت های مغموم نیز کم و بیش از همین رویکرد در خاطرات خود تبعیت می کنند.

دسته چهارم مأخذ اصلی، یادداشت های مخالفان عقیدتی، مذهبی و سیاسی جنبش جنگل می باشد. این دسته از مخالفان با الفاظی کینه توزانه و زشت از جنبش جنگل و شخصیت میرزا یاد می کنند. در این گروه دو اثر به چشم می خورد. یکی تاریخچه جنگلیان و دیگری یادداشت های بحرالعلوم. هرچند به نظر می رسد نوشته های دیگری نیز آن زمان علیه جنبش جنگل نگارش شده باشد، اما تاکنون آثاری از این نوع نوشته ها منتشر نشده است. «تاریخچه جنگلیان» توسط یکی از مخالفان جنگلی ها و به منظور تخریب فکری جنبش جنگل نگاشته شد و توسط استاد فریدون نوزاد تصحیح شده است. در متن حاضر مولف با الفاظی زشت از میرزا یاد می کند و همچنین از حاج احمد کسمایی به عنوان بزازی ورشکسته یاد می کند و پیروانشان را مثنی رند و چپاولگر نام می برد. علاوه بر متنی که استاد نوزاد به تصحیح آن پرداخته است، آقای افشین پرتو نیز

متن تاریخچه میرزا کوچک خان که نوشته سید محمد بن هبه الله موسوی قزوینی مشهور به بحرالعلوم می باشد را تصحیح نموده است. مولف از ناخرسندان و مخالفان میرزا کوچک خان بوده است و متن حاضر را در سال ۱۳۲۹ خورشیدی نگارش نموده است. هرچند قلم بحرالعلوم به تندی مولف گمنام تاریخچه جنگلیان نیست، اما بحرالعلوم نیز میرزا را فردی شرور یاد می کند که به دنبال منافع سیاسی و کسب قدرت بود.

در کنار گزارش ها، یادداشت ها و خاطرات داخلی، گزارش ها، خاطرات و یادداشت های کوشندگان خارجی و ماموران روسیه و انگلستان نیز جزء اسناد مهم و معتبر جنبش محسوب می شوند. هرچند برخی از این اسناد و یادداشت ها با هدف ناچیز جلوه دادن جنبش و با انگیزه معرفی این قیام جنگل به عنوان حرکتی شرورانه نگارش شده است، اما در متن این یادداشت ها می توان به اهداف سیاسی دولت های روسیه تزاری، شوروی و انگلستان پی برد. به عنوان نمونه آبرونساید با این که کاملاً آگاه به تحولات سیاسی و نظامی جنبش جنگل بود، به طور

عمدی اشاره زیادی به جنبش در خاطراتش نمی کند و از میرزا به عنوان فردی «شرور و یاغی» یاد می کند. علاوه بر یادداشت های شخصیت هایی نظیر دنسترویل، آیرونساید، نیکیتین و دیگران که به عنوان نماینده دولت خارجی و سرکوبگر بودند، یادداشت های کولارژ، گائوک و دیگران باید یاد نمود که با هدف آرمان گرایانه به جنبش می نگریستند، در این یادداشت ها می توان به شواهد جدیدی درباره رفتارهای سیاسی و اهداف جنگلی ها در طول عمر جنبش و نقش دولت ها در آن جستجو نمود.

علاوه بر یادداشت های مورد اشاره که جملگی در زمره مآخذ جنبش به شمار می آیند. اسناد و مکاتبات میرزا با سیاستمداران شوروی، نظیر لنین و تروتسکی، دولتمردان ایرانی و سایر شخصیت ها به عنوان اسناد معتبر جنبش به شما می آید. اخیراً - ۲۰۱۴ میلادی - بخشی از نامه های میرزا به لنین و تروتسکی توسط تامارا کنیاشکینا، محقق تاریخ دوره قاجار انستیتو

کشورهای آسیا و آفریقای دانشگاه دولتی مسکو در روسیه به چاپ رسیده است.

همچنین مجموعه اسناد کتاب آبی-اسناد انگلستان-،مجموعه اسناد سازمان اسناد ملی،مجلس شورای اسلامی و اسناد چاپ شده توسط مرحوم ایرج افشار و همچنین بخشی از مجموعه عریضه های مردم گیلان به مجلس شورای ملی از ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۰ خورشیدی که به اهتمام نگارنده و توس طمرکز اسناد و آرشیو مجلس شورای اسلامی به چاپ می رسد،به عنوان مجموعه ارزشمندی درخصوص بررسی تحولات جنبش جنگل می باشد.

در زمینه تحقیقات جدید نیز آثار پژوهشی ارزشمندی در حوزه مطالعات جنبش جنگل صورت گرفته است. هرچند در دهه های گذشته اساس پژوهش در این زمینه با تکیه بر بازگویی خاطرات شخصی و شفاهی برروی جنبش جنگل متمرکز شده بود، اما از دهه هشتاد خورشیدی پژوهشگران با تکیه بر اسناد،خاطرات ونوشته هایی که در زمره مآخذ جنبش جنگل می باشند، پژوهش

های ارزنده ای در این زمینه انجام داده اند. البته اغلب این پژوهش ها در ذیل تحولات تاریخ معاصر می باشد. با این حال برخی از پژوهشگران گیلانی آثاری مستقل در زمینه های تاریخی و جامعه شناسی جنبش جنگل منتشر نموده اند که از زوایای مختلف به چگونگی شکل گیری، گسترش و دلایل شکست جنبش اشاره شده است.

بی تردید یکی از نخستین پژوهشهای جدید در حوزه جنبش جنگل توسط دکتر شاپور رواسانی صورت گرفته است بعد هاشخصیت هایی نظیر دکتر عباس نعیمی، دکتر افشین پرتو، استاد نوزاد، مویدی آرونوویچ پرسیتس، خسرو شاکری، ناصر عظیمی دوبخشری، بهنام کریمی، جعفر مهرداد، فریدون شایسته، و از موسسات پژوهشی نیز پژوهشکده گیلان شناسی دانشگاه گیلان و تعدادی دیگر پژوهش های ارزنده ای در این زمینه انجام داده اند.

البته در کنار پژوهش های انجام گرفته تاکنون ماخذشناسی جامعی درباره جنبش جنگل انجام نگرفته است. اما با تلاشهای

چندساله نگارنده مقاله کتابی تحت عنوان ماخذ شناسی تحلیلی جنبش جنگل می باشد که در آینده نزدیک در اختیار پژوهشگران قرار خواهد گرفت. در این ماخذ شناسی محقق توانسته تمامی پژوهش هایی که از آغاز تا امروز درباره جنبش جنگل صورت گرفته است را علاوه بر تدوین مورد تحلیل و نقد قرار دهد. مجموعه حاضر راهنمای ارزنده ای در زمینه جنبش جنگل شناسی می تواند در اختیار پژوهشگران قرار گیرد.

نتیجه

با توجه به مطالعات انجام گرفته درباره تاریخ نگاری جنبش جنگل می توان به این نتیجه رسید که مهمترین دلیل شخصیت ها و مبارزان جنگلی برای نگارش خاطراتشان، جاودانه نمودن مبارزاتشان در طول هفت سال نبرد با دشمنان شان بوده است. از سوی دیگر در دوره پهلوی به جهت هجمه های فکری و سیاسی ای که نسبت به جنبش جنگل در فضای فکری و اجتماعی انجام می گرفت، موجب گشت تا شخصیت های درگیر در جنبش جنگل خاطرات شان را برای نسل آینده نگارش کنند.

به طور کلی شخصیت های جنگلی هر یک اساس خود را در نگارش تاریخ جنگل دفاع از شخصیت و عملکردشان قرار داده اند. با این حال این آثار با آن که از تنوع برخوردارند، اما گزارش های آنان کم و بیش شبیه به هم می باشد. تنها مطالعات اسنادی و پژوهش هایی که طیف چپ در جنبش جنگل انجام داده اند، اندکی با سایر تالیفات سنتی جنبش جنگل تفاوت هایی دارد، ولی محور اغلب این متون بر ستایش از شخصیت میرزا کوچک خان و در درجه دوم آرمان گرایی جنبش جنگل قرار دارد.

@mirzaeihaa